

УДК 37(09)(47.52/.54)«185/19»

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЯХ ПІВНІЧНОГО СХОДУ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Клочко О.М., аспірант кафедри педагогіки
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка,
викладач кафедри професійної освіти та менеджменту
Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

У статті розкрито деякі аспекти організаційно-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в жіночих гімназіях Північного Сходу України в досліджуваній період, проаналізовано особливості методики викладання навчальних предметів, організації навчально-виховного процесу.

Ключові слова: організаційно-методичне забезпечення, Північний Схід України, жіноча гімназія, методика викладання.

В статье раскрыты основные аспекты организационно-методического обеспечения учебно-воспитательного процесса в женских гимназиях Северо-Востока Украины в исследуемый период, рассмотрены особенности методики преподавания учебных предметов, организации учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: организационно-методическое обеспечение, Северо-Восток Украины, женская гимназия, методика преподавания.

Klochko O.M. ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL SUPPORT OF EDUCATIONAL PROCESS IN THE WOMEN'S GYMNASIUMS OF THE NORTH-EAST OF UKRAINE (SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

The article reveals the features of organizational and methodological support of the educational process in the women's gymnasiums of the North-East of Ukraine in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. Methodical recommendations on the teaching of educational disciplines, methods of teaching, and the conditions for teaching are analyzed.

Key words: organizational and methodological support of educational process, North-Eastern region of Ukraine, women's gymnasiums, teaching methods.

Постановка проблеми. Серед важливих напрямів реформування вітчизняної системи освіти є питання підвищення ефективності організаційно-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в середній школі, Цьому сприятиме й вивчення історичного досвіду розбудови національного шкільництва, дослідження особливостей організаційно-методичного забезпечення жіночих гімназій Північного Сходу України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У фундаментальних дослідженнях О. Дубасенюк, В. Кравця, В. Левківського, М. Рисіної, А. Сбруєвої було проаналізовано досвід організації навчально-виховного процесу та методів навчання й виховання в навчальних закладах на різних історичних етапах розвитку українського суспільства. Дослідники (Д. Кудінов [3], Ю. Лопатенко [5], М. Рисіна [7], О. Самойленко [6], А. Сбруєва [7] та ін.) вивчали деякі особливості навчально-виховного процесу в окремих жіночих гімназіях Північного Сходу України.

Постановка завдання. Через відсутність спеціальних наукових розвідок, присвячених вивченню питання організаційно-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в жіночих гімназіях Північного Сходу України в означений період, постала необхідність, спираючись на попередній доробок науковців, дослідити означене питання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед дамо визначення поняття «організаційно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу в жіночих гімназіях Північного Сходу України», під яким розуміємо процес створення педагогічним персоналом жіночих гімназій і адміністративними органами необхідних і достатніх умов навчання, які мали на меті задовольнити потреби гімназисток в інформаційних джерелах (навчальні програми, підручники, книги, наочні матеріали) і методичних указівках для успішного засвоєння навчального матеріалу.

Розглянемо програми навчальних дисциплін для жіночих гімназій. Навчальні програми для жіночих гімназій Міністерства

народної освіти (далі – МНО) містяться в збірниках «Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями» (упорядник М. Родевич) [8] і «Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы» (упорядник Д. Кузьменко) [4]. Навчальні програми для жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії (далі – ВУІМ) розміщені в збірці «Учебные программы женских институтов и гимназий ведомства учреждений императрицы Марии» [9].

Важливо відмітити, що навчальні програми предметів, які вивчалися в жіночих гімназіях ВУІМ, включали в себе лише розподіл за класами та годинами навчального матеріалу з тієї чи іншої дисципліни, тоді як у програмах навчальних дисциплін жіночих гімназій МНО здебільшого містилися ще й пояснювальні записки з дидактичними роз'ясненнями до вивчення предметів.

Приміром, у приписці до *Закону Божого* вказано, що весь процес навчання повинен бути направлений на виховання в гімназістках «расположения духа и образа мыслей истинно христианского». Навчати дівчат предмету необхідно було за програмою чоловічих гімназій, проте в шостому класі варто приділити увагу діянням благодійних дружин, святих дів, їхнім благодійним учинкам [4, с. 231]. Щодо особливостей методики викладання предмета, то нами було віднайдено архівний документ, в якому Комісією МНО з перевірки навчальних закладів Ризького, Віленського, Варшавського, Київського, Харківського, Московського округів було рекомендовано «живой характер пастырской беседы», закономірності повинні робити узагальнення, порівняння, ставити на заняттях ученицям запитання «от чего», «зачем», «почему» [15, арк. 120].

Кожен навчальний день розпочинався із загальної молитви, дівчата на великі церковні свята обов'язково були присутні на святкових молитвах у міських церквах або храмах, а на екскурсіях учениці відвідували видатні церковні споруди не лише в своїй місцевості, а й у багатьох містах Російської імперії. Наприклад, місцеві роменські церкви відвідували гімназистки Роменської жіночої гімназії, причому екскурсії мали як релігійний, так і науковий характер. Учениці збиралися біля Олександрійської церкви або здійснювали подорож у храм селища Овлаші, після служби в яких дівчатам

пропонувалось ознайомлення з місцевою флорою (породи дерев, види трав, квіти, ознайомлення з польовою системою посіву злакових рослин) [17, арк. 1, 2]. Досить часто літературно-музичні вечори мали також релігійне спрямування. Майже при кожній гімназії, де викладалася музика, було створено хор, учасниці якого брали участь у святкуваннях.

Повертаючись до аналізу збірника постанов і розпоряджень щодо жіночих гімназій і прогімназій МНО за 1912 р., розглянемо навчальну дисципліну «російська мова та словесність», яка викладалася за такою ж програмою, що й у чоловічих гімназіях. Перші 4 роки навчання відводилося на вивчення граматики, у старших класах – на російську словесність, у п'ятому класі викладався невеликий курс *логіки*. Під час викладання предмета застосовувалися різні види роботи, серед яких особливе значення мали практичні вправи та письмові завдання. Викладачеві під час вибору практичних вправ необхідно було звертати увагу на склад класу та розвиток учениць [4, с. 233].

Навчальні програми з *історії*, *географії* співвідносилися з програмами цих предметів у чоловічих гімназіях. Проте в курсі історії пропонувалося звертати увагу на видатних жінок в історії, які стали відомими своїми вихователськими здібностями, самовідданістю в якості сестер милосердя, благодійністю [4, с. 236–244]. Однак на місцях мало місце не завжди сумлінне викладання цих дисциплін. Так, у Лебединській жіночій гімназії батьки нарікали на вчительку історії та географії, яка вимагала від учениць придбати атласи географічні й історичні, хронологічні таблиці тощо, «грозя в разі неисполнения поставити «1» и записать в кондуит». Далі вказується, що більшістю дівчат необхідні наочні посібники були придбані, проте, як з'ясувалося, на уроках їх не використовували [10, с. 3].

Повертаючись до аналізу методичних указівок, що містилися в збірці, зазначимо, що *фізика*, на думку розробників навчальної програми, повинна була «между предметами естествознания занять главное место в женских гимназиях», а її зміст необхідно було збагатити знаннями з основних понять хімії [4, с. 245]. Відмітимо, що комісія МНО з перевірки навчальних закладів із приводу викладання дисциплін природознавчого циклу зауважила, що викладачі ці дисципліни варто в спеціальних кабінетах, а сухе, формальне ставлення педагогів до викладацьких обов'язків не могло дати позитивний результат, оскільки не розвивало в ученицях необхідної любові

до знань [15, арк. 122]. Імовірно, що для того, щоб виправити ситуацію, для успішного викладання дисциплін природничого циклу Роменській жіночій гімназії було рекомендовано придбати формалінові наочні навчальні посібники (макети розвитку бджоли, м'ясної мухи, форелі); з'єднані сухі препарати (селянський ставок і його мешканці; корисні комахи) [15, арк. 129].

Перейдемо до огляду навчальної програми *Нових іноземних мов*. Згідно зі збірником постанов і розпоряджень по жіночих гімназіях і прогімназіях МНО за 1912 р., вивчення німецької та французької мов мало сприяти розумовому розвитку дівчиць і відкрити їм доступ до літературної спадщини «образованих народів» [4, с. 247]. Пропонувалося знайомити дівчат з історичними й літературними прозовими та ліричними творами. Відповідно до того ж документа, збільшення порівняно з чоловічими гімназіями обсягу вивчення іноземних мов дозволяло проводити одночасно теоретичні та практичні заняття, обираючи ті вправи, які відповідали віковому та розумовому розвитку вихованок. Викладачам нових мов рекомендувалося після того, як основні мовні правила будуть засвоєні дівчатами, розмовляти з ними лише французькою або німецькою мовами [4, с. 247].

На відміну від навчальної програми нових іноземних мов, програма *латинської та грецької мов* була вужчою, ніж у чоловічих гімназіях. Хоча вчителям рекомендувалося користуватися під час підготовки до уроків програмою чоловічих гімназій [4, с. 248], мали місце деякі відмінності (наприклад, на виконання письмових вправ відводилося не дві, а одна година; менше уроків відводилося на вивчення Цицерона, Ксенофонта, Геродота тощо).

Під час підготовки до уроків малювання та чистописання рекомендувалося керуватися положеннями, прописаними в навчальних програмах цих дисциплін, що викладалися в чоловічих гімназійних закладах [4, с. 248].

Розглянемо навчальні програми дисциплін, які викладалися лише в жіночих гімназіях. Це *педагогіка* та *рукоділля*. Під час викладання педагогіки викладачу пропонувалось ознайомити вихованок із такими розділами: загальна педагогіка (виховання фізичне, розумове, моральне, релігійне); дидактика (методи загальнонаукові та спеціально-педагогічні); методика (способи навчання читанню, письму, Закону Божому, рідній мові (російській – О. К.), арифметиці, елементарному кресленню й елементарній географії). У розділі фізичного виховання рекомендувалося звернути особливу увагу

на питання гігієни, харчування грудних дітей, користі свіжого повітря й основні дитячі хвороби [8, с. 91].

Програма з *рукоділля* за 1906 р. також містила деякі роз'яснення. Приміром, було бажано, щоб уроки проходили в спеціальному приміщенні. Серед обов'язкового обладнання мали бути 5 швейних машин, 10 манекенів різного розміру, 2 шафи для зберігання матеріалів, 15 довгих робочих столів, 2 класні дошки, 45 стільців або табуретів, ширми, дзеркала, ножиці, голки тощо. Після роботи зі зразками обов'язковим було навчання на предметах, які стануть корисними в домашньому побуті. Привертає увагу й те, що в пояснювальній записці окремо вказано, що навчання в жіночій гімназії має педагогічні та загальноосвітні цілі й не може виділяти окремий предмет як основний (вочевидь, малося на увазі прохання місцевих громад надати навчанню «ремесленний» характер) [4, с. 195–199].

Розглянемо необов'язковий навчальний предмет «гігієна». Міністерством було запропоновано її викладання в двох старших класах, а формами роботи з учнями мали бути звичайні уроки з наочними засобами або бесіди; практичні заняття необхідно було покласти на лікаря гімназії, за що надавати окрему платню [4, с. 199]. Затверджена в 1906 р. навчальна програма з гігієни включала в себе такі розділи: основні поняття з хімії, фізики, бактеріології; короткі відомості про анатомію та фізіологію людини; повітря, його значення для людини; вода та її значення; вплив ґрунту на здоров'я людини; житло, вентиляція, освітлення, опалення; догляд за шкірою, одягом; харчування; гімнастика та фізичні вправи; короткі відомості про гігієну немовлят; відомості про заразні хвороби [4, с. 201–202].

Збірник навчальних програм жіночих гімназій і прогімназій ВУІМ містив рекомендації щодо занять та ігор, які можна використовувати взимку та влітку. Узимку рекомендувалося ковзання, катання на лижах, чищення снігу лопатою, улітку та навесні – різноманітні рухливі ігри з м'ячем, скакалкою, партійні ігри (командні – О. К.) [9, с. 46–48].

Жіночі гімназії МНО отримували циркулярні розпорядження щодо фізичного розвитку вихованок. Так, Роменська жіноча гімназія отримала циркуляр про правильну постановку фізичного розвитку учениць, в якому благотворними вважалися весняні прогулянки місцевістю з хоромим співом, музикою, заохочувалась участь у цих прогулянках батьків учениць і родин учителів. Улітку пропонувалося плавання та плаван-

ня на човнах; узимку – катання на ковзанах і лижах, будівництва «крепостей» зі снігу [16, арк. 1–2].

Варто зазначити, що навчальні програми були зразковими (*примерными (російською) – О. К.*), і вчителі могли як цілком використовувати їх, так і вносити власні правки. Як указує радянський дослідник середньої школи другої половини XIX – початку XX століття Ш. Ганелін, для цього педагогам необхідно було представити власну програму з обґрунтуванням причин тих чи інших змін у ній на розгляд педагогічної ради. Далі це питання розглядалося вже Попечителем округу. Автор указує на тогочасну тенденцію «освободиться от министерской и попечительской опеки и строгой регламентации в программной и учительской деятельности» [1, с. 137].

Важливе значення приділялося самостійній роботі з книгою. Поширеним видом самостійної роботи учениць із друкованим матеріалом було самостійне опанування знань за підручником, навчальним посібником; підготовка відповідей за підручником, читання тексту підручника або навчального посібника з метою закріплення здобутих знань; розгляд і аналіз ілюстрацій, таблиць; написання реферативних повідомлень із самостійно прочитаних джерел тощо [1, с. 157–167].

Варто зауважити, що бібліотеки жіночих гімназій регіону мали доволі значні фонди, які постійно поповнювалися новими екземплярами.

Є підстави вважати, що з метою успішного опанування необхідних теоретичних і практичних знань жіночі гімназії Північного Сходу України систематично закуповували підручники, навчальні посібники, керівництва з викладання предметів, виписували періодичні видання, різноманітні фізичні прилади для лабораторних занять із фізики, природничої історії тощо. Наприклад, у Лебединській жіночій гімназії в 1874 р. було виписано для бібліотеки таку періодику: «Дело», «Всемирные иллюстрации», «Детское чтение», «Семья и школа», а Піклувальною радою закладу було вирішено придбати «Историю России от древнего времени» (С. Соловйов, 22 томи), «Полную всемирную историю» (Ф. Шлоссер, 6 томів), «Картинный атлас всемирной истории» (укл. Вейсер), «Картины священной истории» (автор – Шрейбер) [11, арк. 18, 20]. Для викладацької бібліотеки Конотопської жіночої гімназії було виписано журнали «Русская школа», «Образование», «Тропинка», «Живая жизнь», «Золотое руно»; для учнівської бібліотеки – «Юная Россия», «Детский отдых», «Светлячок» (для дітей

молодшого шкільного віку); «Семья и школа», «Юный читатель», «Природа» [14, арк. 2 зв, 3].

У 1908 р. гімназією для проведення лабораторних робіт із розділів фізики було зроблено замовлення на 1150 крб. для робіт із механіки (відцентрова машина, машина Atwood, модель годинникового маятника, апарат для демонстрації сили удару), акустики (прилад для зображення звукових хвиль, органна труба, сирена, 2 камертони), оптики (демонстрування прямолінійного поширення світла, увігнуте й опукле дзеркала, калейдоскоп із картинками, рефлектор, дзеркала під кутами, модель кулі, збільшувальне скло) [14, арк. 22].

Конотопською жіночою гімназією в 1916 р. було придбане видання І. Озерова «За что мы боремся», складене з 4-х томів: «Под знамена экономики», «Другая Россия и новая школа», «Роль женщины в экономическом обновлении России», «Последний пьяный и первый трезвый бюджет»; праця «Рентгеновские лучи и строение кристаллов» (У. Браг, І. Браг) [13, арк. 23–24].

В архівних матеріалах Охтирської жіночої гімназії читаємо таке: «Председатель императорского общества любителей естествознания, антропологии, этнографии при Московском университете ходатайствует о рекомендации учебным заведениям «Известий» 55 томов (за 25 лет деятельности), в которых содержатся обширные научные материалы русских ученых о зоологии, ботанике, геологии, физике, астрономии, антропологии» [12, арк. 20].

У 1889 р. для уроків і лабораторних занять із природознавчого циклу гімназії закуповували таблиці з ботаніки з поясненнями, газети й журнали, таблиці з анатомії й гігієни, мікроскопи й скло до них, навчальні посібники з анатомії, патології, діагностики, фізики й хімії, воскові муляжі дерматологічних і венеричних хвороб тощо, фармацевтичні та хімічні препарати, фізичне приладдя, навчальні керівництва до різних предметів, журнали й газети, 19 таблиць із гімнастики, муляжі [12, арк. 12].

Відмітимо, що адміністрація ретельно слідувала за поповненням бібліотек. В архівах Конотопської жіночої гімназії зберігається розпорядження Довідкового бюро Тимчасової комісії з навчальних посібників, в якому стверджується, що бюро є посередником між руською школою та виробництвом посібників і вважає за необхідне «освободиться от ига иноземной промышленности», рекомендуючи адміністраціям гімназій замовляти вітчизняні посібники, фізичні прилади тощо [13, арк. 39].

Вважаємо, що важливим чинником організації навчання в жіночих гімназіях було створення комфортних умов. На це вказує педагог П. Каптерев, що присвятив цій проблемі розділ у дидактичній праці «Обстановка обучения» [2, с. 410–429]. Автор зазначає, що серед обов'язкових приміщень гімназій повинні бути фізичний клас (для викладання фізики й хімії), клас рукоділля, гімнастики, малювання; бібліотека учнівська й учительська; ігровий майданчик, сад [2, с. 411]. У класах жіночих гімназій чергували учениці, в обов'язок яких входило відкривати вікна на великих перервах для провітрювання в кімнатах і не дозволяти іншим дівчатам знаходитися в цей момент у класі [15, арк. 26].

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, здійснений нами науковий пошук із проблеми організаційно-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в жіночих гімназіях Північного Сходу України в другій половині XIX – на початку XX століття дозволяє зробити деякі висновки. Аналіз методичних рекомендацій, що містилися в програмах навчальних дисциплін жіночих гімназій, підтвердив їх зближення з навчальними програмами чоловічих гімназій. З'ясовано, що такі навчальні предмети, як гігієна, педагогіка та рукоділля, що викладалися лише в жіночих гімназіях, і методичні вказівки до деяких навчальних дисциплін (історія, Закон Божий) відбивали гендерну специфіку навчального матеріалу.

З'ясовано, що ефективність навчання в жіночих гімназіях Північного Сходу України забезпечувалася навчальними програмами, підручниками, наочними посібниками, науково-педагогічними виданнями, книгами, фізичними приладами тощо. Аналіз архівних джерел підтвердив поповнення бібліотек жіночих гімназій науково-методичними та наочними матеріалами.

Створення комфортних умов навчання (зручні приміщення, зони для відпочинку, турбота про чистоту класів), організація музично-літературних вечорів, екскурсій, дотримання режиму роботи навчального закладу сприяли розвитку вихованок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганелин Ш. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века / Ш. Ганелин. – Ленинград : «Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР», 1950. – 276 с.
2. Каптерев П. Дидактические очерки. Теория образования / П. Каптерев. – Издание второе. – Петроград : «Книжный склад «Земля», 1915. – 434 с.
3. Кудинов Д. Краткий очерк истории Сумской I-й женской гимназии / Д. Кудинов // Журнал Министерства народного просвещения. – Братислава, 2016. – № 9(3). – С. 103–132.
4. Кузьменко Д. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы (в 3-х частях) / Д. Кузьменко – М. : Изд-во Юридического книжного магазина «Правоведение» И.К. Голубева, 1912. – 752 с.
5. Лопатенко Ю. Тенденції розвитку гімназійної освіти жінок на Слобожанщині (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф дис ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ю. Лопатенко. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 20 с.
6. Самойленко О. Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти в Ніжині в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Самойленко // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: збірник. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – Вип. 5. – С. 280–284.
7. Сбруева А. Развитие жіночої освіти на Сумщині в XIX – на початку XX століття / А. Сбруева, М. Рисіна // Матеріали II Сум. обл. наукової історично-краєзнавчої конференції (ч. 1. Історія). – Суми, 1994. – 174 с.
8. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870 г. с изменениями и дополнениями / [сост. М. Родевич]. – СПб. : Типография М.А. Хана, 1884. – 2, X, 238, 2, 88 с., 1 л. табл.
9. Учебные программы женских институтов и гимназий ведомства учреждений императрицы Марии. – СПб. : типография В. Смирнова, 1913. – 48 с.
10. По нашему краю // Сумской вестник. – № 229, 18 октября 1913 г. – С.4.
11. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 500. Оп. 1. Спр. 2. 27 арк.
12. ДАСО. Ф. 771. Оп. 1. Спр. 3. 36 арк.
13. ДАСО. Ф. 819. Оп.1. Спр. 11. 39 арк.
14. ДАСО. Ф. 819. Оп. 1. Спр. 87. 95 арк.
15. ДАСО. Ф. 1004. Оп. 1. Спр. 52. 160 арк.
16. ДАСО. Ф. 1004. Оп. 1. Спр. 54. 5 арк.
17. ДАСО. Ф. 1004. Оп. 1. Спр. 446. 6 арк.